

УКРАЇНА І СВІТ:
ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

УДК 321.01:316.722

КОНЦЕПТ «ЦИВІЛІЗАЦІЇ» В СУЧАСНОМУ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Шевченко О.К.

У статті розглядається концепт «цивілізації» у трьох типах дискурсів: академічному, геополітичному та пропагандистському. Аналізується фундаментальна різниця в змістовному «наповненні» концепту залежно від того, в якому з цих дискурсів цей концепт використовується. Виявляється небезпечний маніпулятивний потенціал, який криється у використанні цивілізаційної риторики в сучасній пропаганді.

Ключові слова: *цивілізаційний підхід, культурно-історичний тип, геополітика, принцип сили та панування, міфологема «цивілізаційного вибору».*

The article deals with the concept of «civilization» in academic, geopolitics and propagandistic discourses. The author analyzes the fundamental difference of the meaning of this concept depending on the discourse it is used in. It is also revealed the dangerous «manipulative» potential, connected with the use of civilization rhetoric in modern propaganda.

Keywords: *civilization approach, cultural-historical type, geopolitics, the principle of the power and domination, the myth of the «civilization choice».*

Стаття присвячена розгляду концепту «цивілізації» як одного з найпоширеніших не тільки в академічному дискурсі, а й у політичному та журналістському жаргоні. Серед багатьох досліджень, присвячених цивілізаційній проблематиці, видається цікавою книга О. М. Андреевої «Національна безпека України в контексті національної ідентичності та взаємодії з Росією» [1], де цій проблемі присвячений цілий розділ. Оскільки в цій роботі міститься низка положень, то вважаємо за доцільне почати наш розгляд цієї проблеми з їх стислої рецепції. Авторка слушно

відзначає підвищений інтерес до цієї проблематики, який виник після появи робіт С. Гантінгтона та який перетворився на певну інтелектуальну моду. Дослідниця вірно зазначає, що в сучасному дискурсі цивілізація перетворилася на різновид «онтологічного доказу», оскільки згадка про неї означає для суб'єкта дискурсу вказівку на сакральні основи людського Буття та водночас містять певний *перформатив* влади, в якому закликається до чітких сценаріїв соціальної поведінки. Інакше кажучи, в концепті «цивілізація» зустрічаються традиційний академічний дискурс та дискурс влади, що сприяє виробленню сучасної цивілізаційної міфології, її використанню в сучасних ідеологіях та формах пропаганди.

На наш погляд, саме цей ракурс аналізу є здобутком дослідження О. М. Андреевої (в якому концепт «цивілізації» розглядається водночас як суто науковий концепт та інструмент політичних технологій), і саме тому деякі його положення заслуговують на серйозний аналіз. Отже, цей концепт розглядається в роботі: а) в річичі традиційного «цивілізаційного підходу, де на прикладі таких постатей як О. Шпенглер, Н. Я. Данилевський, К. Леонтьєв, А. Тойнбі виявляються трансцендентальні передумови цього підходу; б) в теоретичних побудовах геополітики в) у сучасній політичній пропаганді.

На початку дослідження авторка висуває тезу, яка є водночас «родзинкою» її підходу, але яка, на наш погляд, суттєво звучує філософську рефлексію над концептом «цивілізації». Ця теза полягає у ствердженні того, що термін «цивілізація» є «вкрай ідеологізованим, міфологізованим та емоційно-оціночним інтелектуальним продуктом». Іншими словами, крім міфології вона не вбачає в цьому концепті нічого, відмовляє йому в будь-якій пояснювальній спроможності і, знецінюючи його, ставить певний знак рівності між серйозними філософсько-історичними студіями, геополітичними міфами та сучасною пропагандистською кон'юнктурою. Таким чином, вона «закриває» проблему цивілізації та імпліцитно висуває тезу про повну безперспективність використання цього концепту в сучасній філософії та суспільних науках. При всіх теоретичних перевагах її дослідження ми вважаємо, що така послідовна деконструкція цивілізаційного підходу викидає і те цінне, що в ньому є, і робить саму постановку питання про філософську рефлексію над цивілізаційними основами людського буття зайвою.

Перш ніж виступити з критикою такого підходу, варто відзначити те, що є в ньому найцікавішим. По-перше, це виявлення трансцендентальних передумов, що призвели до появи цивілізаційного підходу та виступали в ролі антитези лінійній прогресистській моделі світової історії, яка склалася

у XVIII-XIX ст.ст. По-перше, це передумова *нелінійного історичного часу*, яка сформувалась як альтернатива просвітницькому пласкому еволюціонізму та згідно з якою історія почала розглядатися не як пряма лінія, а у вигляді циклів, аналогічних біологічним біологічним циклам (дитинство-юність-зрілість-старість-зів'янення-смерть).

По-друге, це *«культ своєрідності»* (сформувався як романтична реакція на просвітительський універсалізм). О. М. Андреева точно відзначила, що саме в культурі романтизму набула цінності ідея несхожості та розмаїття, протиставлена *юридичній зрівняльності* просвітницької парадигми. В її аналізі було точно визначено, що в рамках теорії *культурно-історичних типів* (яка органічно пов'язана з передумовою романтичної своєрідності), кожен культурно-історичний тип, який становить основу цивілізації, втілює певну частину можливостей людського роду, тоді як «універсальне» становить ідеальну сукупність досягнень усіх культурно-історичних типів. Внаслідок цього підмиваються основи європоцентризму, і «Європа» з універсального утворення перетворюється на локальну «романо-германську цивілізацію».

Третьою передумовою цивілізаційного підходу виступає наявність передумови *людської спільноти*, яка є проміжною між «людством» та «націями-державами», між «родом» та його «видовими» модифікаціями («народами») й ототожнюється з *цивілізацією*. Нарешті, останньою виступає передумова примату *природи* над *історією*, хоча ця передумова міститься вже в передумові циклів як антитези лінійному історичному часу. На наш погляд, зазначений природоцентризм конкретизує базові метафори згаданих циклів, які можуть спиратися на *біологічну модель* у вигляді «дитинства-юності-зрілості-старості» (притаманну раннім цивілізаційним теоріям) або на *космологічну модель* у вигляді «енергія-випромінювання», або *загальноструктурну природну модель* у формі «генеза-зростання-надлам-розкладання» (А. Тойнбі).

Цікавим в аналізованому дослідженні є перехід від класичних цивілізаційних теорій до сучасної геополітики, яка, оперуючи цивілізаційним міфом, відверто виступає не тільки академічною теорією, а й «ідеологією влади». Якщо узагальнити думку авторки стосовно застосовування природоцентристських передумов у цьому типі дискурсу, то можна констатувати примат *загальногеографічної моделі* в поясненні «суспільної онтології» та сценаріїв політичної поведінки конкретних держав, до складових якої входить складова *абстрактного простору* та його *ландшафтних конкретизацій* (у вигляді «Море/Суша»). До наведеного ми можемо додати, що ще одним проявом природного редукціонізму в теоретичних побудовах геополітики виступає те, що дослідники називали *соціал-дарвінізмом*

та який дає підстави інтерпретувати себе не в термінах *біологічних циклів життя організмів* (як це було в ранніх цивілізаційних побудовах), але в термінах *зоологічної поведінки тварин* в їх боротьбі за виживання.

Саме з цієї передумови стає очевидним зв'язок між «зоологічною» та «просторовою» метафорами геополітики, оскільки зоологічний вид за своєю природою може функціонувати лише в певному просторовому ареалі. З цієї ж передумови (а не з ідеї нерівності, як стверджує О. М. Андреева) ми можемо зрозуміти акцентуацію принципів *сили* та *панування* у взаємовідносинах між державами, що ототожнюються з зоологічними видами, які існують в ареалах абстрактної Території та в ландшафтах Моря та Суші. Показовим видається те, що подібний географічний різновид цивілізаційної теорії поділяють як ліберали на кшталт З. Бжезинського [3, с.13], так і націонал-консерватори О. Дугін [4, с.13] та С. Н. Бабурін [5, с. 29]. Всі ці автори відтворюють детерміністський «ланцюжок», у рамках якого Територія та його ландшафтні характеристики обумовлюють і тип Держави, і її проекти в горизонті вимірів Сили, Панування та Гегемонії.

Не будемо заглиблюватися в деталі аналізу конкретних цивілізаційних міфологій, які заклали теоретичне та ідеологічне підґрунтя геополітичних проектів боротьби «Талассократії» (цивілізацій Моря) з «Телурократією» (цивілізаціями Суші), які представлені іменами класиків геополітичного підходу (К. Шміттом, Х. Макіндером, Н. Спикменом, К. Хаусхофером). Це добре зроблено в дослідженні О. М. Андреевої, як переконливо проаналізовані і вкрай спрощені різновиди міфологій сили та панування, ідеологій війни та перманентного пошуку ворога, які наявні в сучасній пропаганді, що використовує цивілізаційну риторіку. Ми повністю згодні з дослідницею, що така риторика є вкрай небезпечною для України, як визнаємо слушність її аналізу маніпулятивних технологій, які приховані за поширеною ідеологією «цивілізаційного вибору».

Авторка слушно зазначає, що у нинішній мові пропаганди певних політичних сил як в Україні, так і в Росії словосполучення «цивілізаційний вибір» є одним з найбільш частотних. Його гадана очевидність, яка вказує на базові, але водночас наочні основи ідентичності держави, нації та конкретного індивіда, призводить до того, що масовий споживач цього ідеологічного «мас-медійного» продукту не помічає типової для будь-якої ідеології підміни. У зазначеному контексті слово «цивілізація» виконує свою камуфляжну функцію таким чином, що за оболонкою граничного *універсалізму* приховуються локальні інтереси певних політичних сил і соціальних груп. За гаданою об'єктивною академічністю та описовою «нейтральністю» приховується *мобілізаційний*

сценарій, який дозволяє його носіям протиставити себе «Чужому» і за допомогою знайомого нам за аналізом геополітичних доктрин *дискурсу війни* усвідомити свою ідентичність.

Крім того, О. М. Андреева справедливо завважує, що на самому російському ґрунті ідентифікаційний потенціал «цивілізаційного вибору» у рамках російської «національної ідеї» виразився у вільній комбінації рис академічного цивілізаційного міфу та новітніх геополітичних штампів і що у цій пропагандистській конструкції були задіяні положення Данилевського, спрямовані проти просвітительської тези щодо *універсального* як *загальнолюдського* на користь універсалізації *локального* як романтичного культу «своєрідності».

Одним з «інкарнацій» цього «локального» став повністю запозичений у Данилевського і міф щодо «слов'янства», необхідності створення «всеслов'янської держави» як «оплоту проти майбутньої об'єднаної Європи», його всесвітньо історичної функції досягнення «вселюдського ідеалу» та апологетику російської державності як втілення «духовного та політичного здоров'я». За іронією історії у Данилевського є теза і про загальну мову майбутнього слов'янського союзу, «якою не може бути інша окрім російської». У цьому контексті такі концепти та цінності як «індивід», «свобода», «демократія», «право» проголошуються не загальнолюдськими імперативами, а характеристиками локальної європейської цивілізації).

Наступний крок, зроблений вже у руслі геополітичної міфології, за твердженням авторки, полягав у постулаті непереборних *відмінностей* між цивілізаціями, які автоматично перетворюють іншу цивілізацію на «Чужого», тобто на потенційного Ворога, протистояння або війна з яким стає найважливішим ідентифікаційним і мобілізаційним фактором. Нарешті, останній крок полягав у тому, що зафіксовані відмінності від чужої цивілізації у перекрученій ідеологічній перспективі починають виступати як *вищі цінності*. У цьому проявився власне ідеологічний та пропагандистський аспект зазначеної конструкції).

На відміну від цивілізаційної теорії основний концепт у рамках «цивілізаціоністської ідеології» характеризується «рухомим значенням», його коливаннями від надмірно розширювального до гранично вузького. Насамперед, це стосується концепту «цивілізації» та основних ознак, які характеризують приналежність того чи іншого співтовариства до «цивілізації». У класичних цивілізаційних теоріях цивілізація співвідносилася з певним системним цілим, з «культурно-історичним типом», який дозволяє дослідникам проводити паралелі між явищами органічної природи та людської історії.

Дослідниця стверджує, що у сучасній пропагандистській риторичі «цивілізація» виступає метафорою, яка може довільно включати і виключати практично будь-які ознаки. Вона може базуватися на класичній формулі «етнос (слов'янство) – релігія (православ'я) – тип державності – мова – геополітичний сценарій (антизахідництво)», близькій до формули Данилевського-Солженіцина. При цьому вона може бути доповнена радянськими або євразійськими додатковими конотаціями, а може взагалі перетворитися на чисте слово з нульовим значенням, яке змінюється залежно від ідеологічного завдання. Так, за необхідності Росія може постати як частина «європейської цивілізації» або як спадкоємиця «цивілізації радянської». Однак чому «радянськість» являє собою базову цивілізаційну характеристику з побудов ідеологів, ми не довідаємося ніколи.

Що стосується відзначеної нами маніпулятивної функції цивілізаційної риторики у сучасній пропаганді, то ніде, зазначає авторка, так виразно не проявляється ідеологічна сутність «цивілізаціоністської» риторики, як у використанні у пропаганді поняття «цивілізаційний вибір». Коли ідеолог, звертаючись до масової свідомості, говорить про «вибір», то він, за визначенням, маніпулює нею хоча б тому, що цей горезвісний вибір *уже* зроблено, причому зроблено *за* когось. Приставка «цивілізаційний» до слова «вибір» додає ще одне протиріччя, оскільки «цивілізація» є настільки базовим утворенням, що приналежність до неї індивід обирати не може. А якщо він може обирати та міняти свою цивілізаційну ідентичність як рукавички, виникає цілком законна підозра, що «цивілізація» – всього лише ідеологічний конструкт, який приховує пустотність.

Ця ідеологічна «пустотність» камуфлюється *фігурою Ідеологічного Авторитету*, який «пояснює» представникові масової свідомості, що будь-які емпіричні деталі його щоденної поведінки насправді є продуктом його продуманого рішення (тут і потрібне слово «вибір»), а досить розрізнені та нерідко випадкові симпатії та переваги мають масштабний і глобальний характер, сконцентрований у слові «цивілізаційний». Цивілізаційна риторика використовується для того, щоб для *об'єкта ідеологічного маніпулювання* (яким є носій масової свідомості) подати ситуацію таким чином, що він є *суб'єктом всесвітньо-історичного процесу*. Цей давній трюк усіх тоталітарних ідеологій, знайомий нам з нашого радянського минулого, спрацьовує тут повною мірою.

Технологія ідеологічного використання концепту «цивілізаційний вибір» може бути проілюстрована на прикладі теми «російська мова в Україні». Зокрема О. М. Андреева відзначає, що пастки цивілізаційної демагогії призводять до того, що жителіві

Донецька, Луганська або Дніпропетровська, який говорить російською мовою, популярно пояснюють, що цей факт свідчить про те, що він *уже* зробив свій «цивілізаційний вибір», і що сам цей вибір накладає на нього певні зобов'язання імперативного характеру.

Ми повністю згодні з таким аналізом, висновками та деконструкцією поширених цивілізаційних міфів. Але зараз нас цікавлять висновки, які ми можемо зробити стосовно теоретичного статусу концепту «цивілізація» в суспільних науках. Таким чином, ми знову ставимо питання про те, чи є деконструкція цього концепту кінцевою метою нашого критичного розгляду цивілізаційного підходу? Це питання може звучати й так: «Чи можемо ми вважати, що концепт «цивілізації» є чистою ідеологічною химерою і що він не відображає ніякої соціально-політичної реальності?». Інакше кажучи, ми знову повертаємося до гносеологічного аналізу можливостей цивілізаційного підходу, і навіть не заглиблюючись у метафізичні тонкощі, відкидаючи всі природоцентристські метафори (що значною мірою перетворили цивілізаційний підхід на соціальну міфологію), ми можемо зразу ж констатувати його глибинну небезпідставність: «цивілізація» насправді відображає глибинні онтологічні відмінності, які існують між соціальними спільнотами.

Цей концепт щоразу виникає тоді, коли ми маємо справу з феноменом *Іншого*, без якого неможливо ідентифікувати спільноту як «свою». І коли ця «іншість» виходить за рамки конкретних народів чи групи народів, ми напівінтуїтивно використовуємо термін «цивілізація». Отже, наша теза полягає в тому, що термін «цивілізація» виступає як маркер «іншості», незалежно від того, які критерії ми використовуємо для фіксації та опису цієї «іншості». Наприклад, коли у сучасній Франції намагаються заборонити носити хіджаб навіть туристкам, то ми розуміємо, що в цій забороні відбувається зустріч двох типів «іншостей» або двох типів цивілізацій – європейської та мусульманської, і саме онтологічна відмінність цих типів обумовлює той глибинний конфлікт, який не може бути вирішений.

За якою ознакою відбувається фіксація цих «іншостей»? С. Гантінгтон сказав би, що, найперше – за ознакою релігії, однак універсалізація цієї тези є хибною в тому контексті, що європейське суспільство (та французьке суспільство зокрема) не може бути ототожнене з «західним християнством». Незважаючи на певний релігійний фермент цього суспільства у вигляді католицизму та протестантизму, це суспільство може бути охарактеризоване як секуляризоване, тоді як мусульманські спільноти в Європі об'єднані суто релігійним чинником. Саме тому згаданий конфлікт не є

конфліктом християнства та мусульманства, але лінія «іншості» проходить між релігійним фундаменталізмом та граничною секуляризацією.

Фіксація цієї лінії цивілізаційного розлому, безсумнівно, не може обмежуватися лише констатацією релігійних відмінностей або конфлікту релігійності/безрелігійності, але має спиратися на системні критерії. Очевидно, що відмінності між згаданими типами спільнот містять *усі* види суспільних відносин, а не тільки загальні світоглядні аспекти. Між іншим, цей системний характер феномену «цивілізації» відзначив сам С. Гантінгтон, який ввів сім критеріїв належності до цивілізації, крім критерію відносин між Богом та людьми. Це такі опозиції як індивід/група, громадянин/держава, батьки/діти, чоловік/дружина, права/обов'язки, рівність/ієрархія [6, с. 37].

Очевидно, що ці критерії є вельми довільними, оскільки система суспільства не може бути визначена шляхом простого переліку «списком» зазначених критеріїв. Проблема ж виявлення дійсно системних критеріїв належності спільноти до цивілізації з використанням новітніх досягнень у сфері системного підходу (наприклад, методології Н. Лумана [7]) є важливим науковим завданням, але розгляд зазначених методологічних позицій ми залишимо для майбутньої статті.

1. Андреева О. М. Национальная безопасность Украины в контексте национальной идентичности та взаємодії з Росією. К., ІПІСНД, 2009. – 300 с. 2. Тойнби А. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. 3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., «Международные отношения», 1999. 4. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: «Арктогея», 1997. 5. Бабурин С. Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. – М.: «Новатор», 1997. 6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – №1. – С.33-48. 7. Луман Н. Общество как социальная система. – М.: Логос, 2004. – 232 с.